

КОГНИТИВЕН ПОДХОД ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА МОТИВАЦИЯТА НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕТО

Михаил Н. Проданов*

COGNITION APPROACH FOR RESEARCH OF CRIM MOTIVATION

Michail Prodanov

Some aspects of criminal behaviour's motivation are concerned in the article. It's proved that experimental group of thieves-recidivists has external „locus of control“. The construct „need achievement“ is explored for the same offenders as well. One possible interpretation of the data is connected with Bandura's „contextual theory“, rather with „outcome expectations“, which determine to a great extent trust in „others“ and „institutions“. The thieves-recidivists don't expect to succeed in „life revision“ even though achieve „prosocial goals“. This fact puts obstacles in offender's resocialization.

Психологически „проекции“ в криминологията.

В съвременната криминология доминират три основни теоретически модели: 1/ „модел на контрола“ – в основата му лежи принципа, че поведението на престъпника се изменя под влияние на действия като задържането, ареста, лишаването от свобода или, обратно, поощрението, стимулирането и др. под. мерки за контрол; 2/ „медицински модел“ – този модел предполага към престъпниците да се формира отношение като към болни хора, пациенти, които имат проблеми с приспособяването си към средата и се нуждаят от психотерапия, индивидуален подход, възпитателни съвети и др. форми на помощ; 3/ „социогенен модел“ – разглежда правонарушителите като продукт на средата, която се нуждае от изменение в различните и измерения на микро– и макро-равнище. Практически, и трите модели са насочени към решаване на проблемите, свързани с престъпността/ Фокс, 1980г./.

Различни психологически теории „обслужват“ в определена степен и трите криминологични модели. От т.нар. „факторни теории“ за личността може да се посочат някои, имащи отношение към асоциалното поведение: „трифакторната структура на личността“ на Х.Айзенк, теорията на Р.Кетъл, операционализирана в I6PF, предложената от Мелников и Ямполски факторна структура. Общото между различните теории от това направление в контекста на асоциалното поведение е на-

* Михаил Проданов – психолог

личнето на специфичен фактор/или фактори/, свързан с чертите на делинквентното поведение. При Айзенк, това е „психотизъм“, а така също и определени „сътчания“ между другите фактори, които диференцират престъпниците/ Уилсън, 1987 г./, при Кетъл – фактор G/т.нар. „Сврѣх-Аз“/, а при Мелников и Ямполски – факторите „безсъвестност“ и „асоциалност“/ Мельников, Ямпольский, 1985 г./ В „скалите“ на различните „асоциални фактори“ влизат черти от различни психични структури – темперамент, емоции, воля, мотивация, ценности, Аз-концепция. Подобен на „факторните теории“ е „структурният модел на само-съзнанието“, предложен от В. Столин, според който престъплението може да се разглежда като функция на взаимодействието между т.нар. „вътрешни прегради“ и целите на асоциалното поведение. / Столин, 1983 г./

Друг подход към личността на престъпника е типологията на характеристиките. Тя се осъществява от различни школи, даващи „приоритет“ или на биологичния фактор в лицето на „телесната конституция“/ Шелдън, 1982 г./, или „добавят“ към генетичната предразположеност и „ситуацията на възпитанието“/ Личко, 1983 г./.

В психоанализата, асоциалното поведение се свързва, от една страна, с „нагонните импулси“ на ТО, а от друга – със слабостта на „Сврѣх-Аз“/ Бренър, 1993 г., Фрейд, 1989 г./ Особено внимание се отделя на формирането на „идеалите и социалните норми“, включени в „Сврѣх-Аз“, което става първоначално чрез идентификацията с бащата и майката в „едиповата фаза“, а след това и със „значими обекти“ през целия живот. Разбира се, изследванията в това направление са толкова много, че едва ли може да се „скицират“ с няколко изречения.

В концепцията си за „формирането на идентичността“, Ериксон отбелязва значението на „кризиса на идентичността“ в юношеството за делинквентното поведение/ Erikson, 1969 г./ За да се преодолее този момент в развитието на личността е необходимо успешното вграждане на младия човек в „света на възрастните“, за което значение има не само конкретната ситуация, но и целият предишен период от раждането до пубертета, в който се формират базисните чувства на доверие, автономност и компетентност.

Бихевиористичните теории се прилагат основно при създаването на т.нар. „модифициращи подходи и техники“, които се базират на принципа за „прякото/оперантно/ обуславяне“ на поведението от своите последиствия, представляващи в общ план или подкрепление/награда/, или наказание. Такива програми се прилагат основно в местата за лишаване от свобода, но резултатите от тях са твърде ограничени що се отнася до корекцията в личностен план и прогнозата за успешна ресоциализация на затворниците след освобождаването им/ Фокс, 1982 г., стр.180-184 .

В настоящето изследване се използва когнитивния подход за обясняване на асоциалното поведение. Към този подход може да се отнесат

всички психологически теории, визиращи личностни структури и процеси, които преработват информацията, постъпваща от социалната среда и поведението на индивида, имащи регулираща функция. Тяхното многообразие се дължи, от една страна, на известни различия в „концептуалните схеми“, а от друга – на разнообразната проблематика. Например, Бандура и Бърковиц изследват агресивното поведение, разглеждайки го не само като резултат от фрустрацията и болката, но и като следствие от „социалното учене“/което не е просто подражание и имитация/, от поведението на другите хора, от структурата на обкръжаващата среда и „приписваното намерение“ на обекта на агресия/ Zimerman, 1983, Арънсън, 1984 г. /.

От една страна, асоциалното поведение може да се разглежда като реакция на фрустрация на важни личностни потребности. Когато, обаче, е налице рецидив на престъплението, може да се направи извод за дезадаптациялни проблеми. Разглеждайки „качеството“ на дейността на асоциалните личности се вижда, че това са хора, които не проявяват трудова активност и творчески стремежи, които обичат да се „шляет“, да играят хазарт/ Кудрявцев и кол., 1975 г./ Според Уолш, за младежите с делинквентно поведение са характерни три основни неща: 1/ отказ да отложат непосредственото удоволствие; 2/ малко или никакво поучаване от минали неуспехи; 3/ слаби възможности за преоценка на опита/ Уолш, 1992 г./ Тези „симптоми“ насочват мисълта към проблемите в „мотивацията за постижение“ на делинквента, както и другите „когнитивни параметри“, имащи роля в регулацията на поведението/ Хекзаузен, 1986 г., Т.1 и 2/.

Изследване на „потребността от постижение“ и „локализацията на контрола“ при рецидивисти, извършили кражби.

Цел, предмет и обект на изследването.

Целта на настоящето изследване е да диагностицират специфични особености в мотивационната сфера, конкретно конструктите „потребност от постижение“ и „локализация на контрола“, които вероятно детерминират в определена степен престъпното поведение.

В изследването са включени 43 крадци-рецидивисти, т.е. лица, които са осъждани два и повече пъти за кражби. Възрастта на изследваната група не се контролира. Критерии за подбор на лицата са още: определено образователно равнище/най-малко основно образование/ и етническата принадлежност/включени са само българи/. Освен това, не участвуват лица, за които има данни за психопатизация, а така също и

тези, които са станали съучастници в престъплението под влиянието на ситуативни фактори/ силен афект, групов натиск, злоупотреба с алкохол или др. наркотици/. Изключени са и тези крадци, които са извършили престъплението подтиквани от мотиви като „желание за мъст“, „възстановяване на справедливостта“ и др. под.

Предметът на изследването обхваща диагностика на равнището на „потребността от постижение“ и типа „локализация на контрола“, които имат регулираща функция в дейността.

Потребността от постижение се свързва с качества като „ориентация към висок стандарт“, „последователност и упоритост при извършване на задачата“, „надситуативна ориентация/времева перспектива“, „стремеж към усъвършенствуване“, „преживяване на удовлетвореност от постиженията“, „тенденция към самостоятелност в изпълнението и поемане на отговорност“ и др./ Паспаланов Ив., Щетински Д., 1985 г. / За „измерването“ и се използва въпросника на Ив.Паспаланов и Д.Щетински. Авторите му считат че той има предимство пред проективните методики, при които продукцията силно се влияе от актуалната мотивация. Прогностичната стойност на „потребността от постижение“ се свързва с предвиждане на индивидуалните стратегии на поведение, свързано с решаването на задачи, постигането на цели, включването в социални начинания, търсене на определени стандарти на изпълнение / Паспаланов, Щетински, 1985 г./

Конструктът „локализация на контрола“ може да се разглежда като специфична нагласа, определяща начините, по които хората разглеждат причинно-следствените взаимоотношения между себе си и околната среда. Ако човек приписва отговорността за събитията, които се случват с него на себе си, обяснявайки ги със собственото поведение, характер, способности, то това показва наличие у него на „вътрешен/интернален/ контрол“. Обратно, когато той проявява нагласата да приписва отговорността за всичко на външни фактори, намирайки причини за случилото се в другите хора, в обкръжението, в съдбата или случайността, то това свидетелствува за наличието на „външен/екстернален/ контрол“/ Муздыбаев, 1983 г., стр.44, Величков и кол., 1988 г., Хекхаузен, 1986 г./ Установено е, че „интерналите“ са по-последователни в своето поведение в сравнение с „екстерналите“. При последните, времевата перспектива е по-стеснена. Муздыбаев констатира положителна корелация между чувството за отговорност, смисъла на живота и вътрешния контрол, което означава, че колкото повече субектът вярва в собствените усилия и способности, толкова в по-голяма степен намира смисъл и цел в живота си и поема отговорност за нещата, които върши/ Муздыбаев, 1983 г., стр.52-57 / Също така, „интерналите“ показват по-голяма устойчивост на външни въздействия, значително по-висока асертивност, отколкото „екстерналите“. Вътрешният контрол е свързан по-

ложително с фактор G от 16PF на Р.Кетъл/ т.нар. „Свръх-Аз“/, което показва, че този тип хора са с чувство за дълг, стазват морала, притежават организаторски и делови качества/ Муздыбаев, 1983 г., стр.50-55 /. За „измерването на „локализацията на контрола“ е използван въпросника, разработен от А.Величков, Г.Лукарски, М.Радославова, Л.Русева и Св.Генова/ Величков и кол., 1988 г./.

Резултати.

Статистическите данни от въпросниците за „потребността от постижение“ и за „локализацията на контрола“ са отразени в Таблица 1.

Таблица 1

Резултати от изследването на крадци-рецидивисти по параметрите „потребност от постижение“ и „локализация на контрола“

изследван параметър	средна стойност $\bar{X}$	стандартно отклонение SD	брой изслед-лица
потребност от постижение	14.9	4.03	43
локализация на контрола	8.1	2.77	43

Резултатите от Таблица 1 могат да бъдат сравнени с данните от изследванията на Ив.Паспаланов и Д.Щетински за равнището на „потребността от постижение“ при различни групи лица/ Паспаланов, Щетински, 1985 /. Средната стойност на изследваната група крадци-рецидивисти е приблизително толкова, колкото и средната стойност на групите „инженери-мъже“/без особени постижения/ и „квалифицирани работници -мъже“. Разбира се, става въпрос за групи, чиито представители не са се открили с никакви успехи или постижения. Крадците също не могат да се съотнесат с високите социални стандарти за успех, което проличава при сравняване на данните им с тези на „надарените ученици“/ тяхната „средна стойност“ е 15,42 /, „инженерите-изобретатели“/ „средна стойност“ равна на 19,56 / и „хора на изкуството“/ 18,19 /. Липсата на висока мотивация за постижение, обаче, не е достатъчен

аргумент за обясняване на престъпното поведение, особено когато изследваната група от крадци не се отличава от „средностатистическите представители“ на различни „просоциални“ групи.

Съществува и друга интерпретация на получените данни. Тя е свързана със ситуацията на изследването, което се извършва в условията на затвора. С цел да се неутрализира влиянието на ситуативните фактори, на изследваните лица изрично бе подчертано, че трябва да имат предвид „живота на свобода“, но едва ли само с подобна инструкция може да се контролира въздействието на „средат“. След 1989 г. постепенно се наложи тенденцията за намаляване на трудовата заетост на лишени-те от свобода. Поради редица причини/най-вече от икономически характер/ затворниците са лишени от възможността за гарантирана трудова ангажираност. Една бегла съпоставка между „работещите“ и „неработещите“ осъдени открива съществени различия в някои базисни параметри касаещи сферата на възможности. Например, трудовоангажираните затворници имат много по-голяма самостоятелност в своята активност, изразяваща се в относително по-свободно придвижване, повече „лично време“, в което могат да се занимават с интересни за тях дейности. Освен това, в труда е налице и съревнователен мотив. Обратно, при неработещите лишени от свобода, „личното време“ е крайно ограничено, дневният режим е строго регламентиран и всяко отклонение от него може да донесе дисциплинарно наказание за съответния затворник/ в случая се имат предвид условията в затворите за рецидивисти, в какъвто е извършено и изследването – б.м./ Ако се предположи, че върху равнището на потребността от постижение оказва влияние и актуалната ситуация на дефицит, причинен от забраните и ограниченията на закона, то едно от обясненията за по-високото диагностирано равнище в мотивацията за постижение може да се търси именно в спецификата на затворническата среда. Това би означавало, че при „външна мотивация“, възпрепятстваща реализацията на личността, се получава допълнителна „енергетизация“ на потребността от постижение. В конкретния случай, може да се предполага известно „отклоняване“ на отговорите в посока към „желаното състояние“, което предизвиква по-високи средни стойности на „потребността от постижение“.

Данните от изследването на конструктора „локализация на контрола“ също са посочени в Таблица 1. За да се докаже/или отхвърли/ съществуването на статистически значима разлика в средните стойности на „локализацията на контрола“, получени от А.Величков и кол. при българската адаптация и валидизация на въпросника и резултата на изследваната група от крадци-рецидивисти е изчислен t - критерият, чиято стойност показва достатъчна статистическа значимост на разликите в средните стойности – $p < 0,05$. Това е отразено в Таблица 2.

Таблица 2

Сравняване на средните стойности по конструкта „локализация на контрола“ на изследваната група с данните от представителна извадка

сравнявани групи	N	средна стойност $\bar{X}$	t-критерии	равнище на значимост
Извадка	460	6.84	2.38	$p < 0.05$
крадци-рецидивисти	43			

Тези данни показват, че затворниците са значително по-екстернални, в сравнение със „средностатистическия българин“.

Обективността на резултатите се подкрепя и от коефициента на линейна корелация между потребността от постижение и локализацията на контрола. Установен е $r = -0,37$, който е значим при $p < 0,05$. Този коефициент в голяма степен потвърждава изнесените от А.Величков и кол. данни за взаимовръзката между посочените личностни конструкти/ Величков и кол., 1988г./, Д.Градев също констатира експериментално значимостта на връзката между „потребността от постижение“ и „вътрешния контрол“. В неговото изследване, над 75% от „респондентите“, отличаващи се с много висока и висока потребност от постижение, са отбелязали, че се стремят да се намесват активно в събитията в течение на целия им живот/ Градев, 1987г., стр.129-131 /. В Таблица 3 е потвърдена установената зависимост чрез изчисляване на 2.

Таблица 3

Зависимост между потребността от постижение и локализацията на контрола за изследваната група

сравнявани параметри	вътрешен контрол	средна степен	външен контрол	изследвани лица
ниска потребност от постижение	2	1	8	11
средна степен	2	8	9	19
висока потребност от постижение	6	5	2	13
изследвани лица	10	14	19	43

Забележка : $\chi^2 = 11.43$, $p < 0.05$

Екстерналността на затворниците от изследваната група показва, че те са предимно хора, склонни да виждат източника, който управлява живота им преди всичко във външната среда, търсейки причините за събитията в другите хора, обстоятелствата, съдбата или случая/шанса/

Получените резултати могат да бъдат интерпретирани и от позициите на „контекстуалистичната теория“ на Бандура, който разглежда два основни типа „очаквания“, имащи значение за поведенческата регулация. Първият тип е очакването за „ефективността на дейността“ / т.нар. *efficacy expectation* /. Това „очакване“ е свързано с чувството за компетентност и увереност в собствените способности за постигането на желаната цел. Вторият тип е очакването, свързано с последствията от дейността след реализацията на целта, т.е. очакването за начина, по който ще реагират другите хора на този резултат, за промените в другите аспекти на живота, които биха настъпили в следствие от тези резултати/ Бандура го означава като *outcome expectation* / Zimmerman, 1983, стр.24/ Докато първото очакване е свързано с конкретната самооценка, респективно с равнището на потребността от постижение и атрибутивния стил в конкретното действие, то второто представлява генерализирана „схема“, определяща фатализма на човека, степента на неговото доверие към хората и институциите. Проблемът е в това, че крадците-рецидивисти/ възможно е този извод да се отнася и до всички престъпници-рецидивисти – б.м./ не очакват дори при позитивни резултати от дейността си да се получат така желаните последствия за цялостна житейска промяна. Това означава на практика, че трудовата ангажираност и създаване на семейство/неща с изключителна важност за тях/ за мнозинството от изследваните лица се възприемат като нещо случайно и неподвластно на тяхната воля. Получава се ситуация на „самоизпълняващо се предсказание“: кризата на доверието предизвиква поведение на безотговорност към поетите задължения, което спомага за затвърдяване на негативния „имидж“ на бившия затворник дори в очите на най-близките хора, а това води до съответни санкции от семейството и обществото. Санкциите се възприемат от делинквента като още едно потвърждение на неговата недоверчивост и мнителност, което, в крайна сметка, води до пълно отчуждение. Разбира се, престъпниците много лесно могат да посочат „аргументи“ за своя фатализъм при определени „тълкувания“ на събитията от миналото. Например, стигматизирането на човека с етикета на „престъпник“ възпрепятства контактите му, създава пречки при намирането на работа/в актуалната ситуация – б.м./, ограничава кръга от приятели и създава сериозни проблеми при сключването на брак. Друг аргумент за това може да бъде отношението на полицията към „бившия затворник“: практика е, при извършването на престъпление, полицаите първоначално да се „ориентират“ по съдимостта на заподозрените. Като пример за негативната роля на „респе-

сивните органи“ в това отношение може да се посочи историята, разказана във френския филм „Двама мъже в града“. Макар че, основната цел на създателите на филма е била свързана с кампанията за отмяна на смъртното наказание, в този филм са показани и процеси, които са реални за много освободени затворници в периода на тяхната ресоциализация.

„Отказът от контрол“ върху събитията може да се съотнесе и със „защитните механизми“ за оневиняване. Екстерналността сменя отговорността за извършеното престъпление и я „прехвърля“ върху външни причини – семейните конфликти, икономическите проблеми, отношението на полицията, „несправедливия съд“. Защитната функция на „локализацията на контрола“ още повече стабилизира екстерналността на девианта. Запазвайки своята самооценка, престъпникът задълбочава „деформациите“ в мирогледа си. По този начин, „външният контрол“ се явява като „троянски кон“ в личностната структура на престъпника, предизвиквайки неговата безпомощност чрез съхраняване на самооценката. Демотивирането за адекватна реализация увеличава все повече отчуждението на девианта от обществото.

Основни изводи.

Обобщавайки получените резултати от изследването на „потребността от постижение“ и „локализацията на контрола“ на крадци-рецидивисти, могат да се „извлекат“ няколко основни изводи.

Първо, равнището на „потребността от постижение“ не може да се използва самостоятелно за обясняване на причините за престъпното поведение. Това се отнася, най-вече, за изследването и в условията на затвора, където е налице дефицит в трудовата ангажираност, породен от „външни фактори“.

Второ, констатираната екстерналност на крадците-рецидивисти е един от факторите за тяхната „престъпна кариера“. Това може да се обясни с демотивиращото въздействие на „фатализма“ и със защитната функция на екстерналния контрол за оневиняване на дилинквента. Силно изразения „външен контрол“ при изследваната група е израз на отчуждението на тези хора от обществото, чийто психичен корелат може да се открие в убеждението, че дори положителните резултати няма да доведат до желаните последствия. „Кризата на доверието“ детерминира престъплението косвено, блокирайки, от една страна, дейността за постижение в рамките на приетите социални стандарти и предизвиквайки от друга страна безотговорно отношение към извършеното престъпление. Въздействието върху този личностен конструкт, особено в периода на начална криминализация, трябва да се осъществява тотал-

но: за тази цел е необходимо изграждането на система от дейности за „ресоциализацията“ на освобождаващите се, включваща съответни социални, медицински и психокорекционни средства за въздействие.

Трето, оценката за личността на престъпника и съответната прогноза и корекция може да става след цялостно изследване на всички личностни структури, а не само на отделни „параметри“.

Четвърто, получените по-горе резултати трябва да се разглеждат в контекста на личностния подход към проблема за асоциалното поведение/ съответно на „медицинския модел“ в криминологията/. Това, обаче, не бива да се счита за психологизиране и игнориране на социалните фактори в различните измерения.

ЛИТЕРАТУРА

- Арьсън, Е., Човекът-социално животно, София, 84 г.
 Брейър, Ч., Психоанализа – основен курс, София, 93 г.
 Величков, А., Лукарски, Радославова, Русева, Генова, С., Метод за измерване локализацията на контрол: конструиране, устойчивости, конструкт-валидност, в сп. Психологически изследвания, 1/88 г.
 Градев, Д., Събитията в жизнения път на личността, София, 87 г.
 Кудрявцев и кол. Личность преступника, Москва, 75 г.
 Лычко, А., Психопатии и акцентуации характера у подростков, Ленинград, 83 г.
 Мельников, В., Ямпольский, Л., Введение в экспериментальную психологию личности, Москва, 85 г.
 Муздибаев, К., Психология ответственности, Ленинград, 83 г.
 Паспаланов, И., Шегински, Д., Конструиране и валидизация на българската скала за потребността от постижение, в Тодишник на СУ „Кл. Охридски“, София, 85 г.
 Столин, В., Самосознания личности, Москва, 83 г.
 Уилсън, Г., Личност и социално поведение, в Модел за личност, София, 87 г.
 Убли, Т., Когнитивна перспектива при третиране на клиенти, лишени от свобода, сп. Затворно дело, 2/92 г.
 Фокс, В., Введение в криминологию, Москва, 89 г.
 Фрейд, З., Психология бессознательного, Москва, 89 г.
 Хекхаузен, Х., Мотивация и деятельность, Т 1,2, Москва, 86 г.
 Шелдън, У., Анализ конституциональных различий по биографическим данным, в: Психология индивидуальных различий - тексты, Москва, 82 г.
 Erikson, E., Identity, youth and crisis, London, 69
 Zimmerman, W., Social learning theory, in Recent advances in cognitive developmental theory, N.Y., 83